

Millî Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa Çatışmasının Fransız Kamuoyundaki Algılanış Biçimi

The Perception of Mustafa Kemal Pasha-Enver Pasha Conflict in the French Public Opinion during the National Struggle Period

Mustafa KIRIŞMAN*

*Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
İzmir, Türkiye

ORCID: M.K. 0000-0002-9247-9770

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Mustafa Kirişman,
Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, Türkiye
E-posta/E-mail: mustafa.kirisman@deu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.09.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.10.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
08.12.2023
Kabul/Accepted: 11.12.2023

Atıf/Citation: Kirişman, Mustafa: "Millî Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa Çatışmasının Fransız Kamuoyundaki Algılanış Biçimi." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 44 (2023): 153-179
<https://doi.org/10.26650/YTA2023-1359149>

ÖZ

Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nde Erkan-ı Harbiye Reisliği, Harbiye Nazırlığı ve Başkumandan Vekilliği görevlerini aynı anda üstlenerek ülkenin kaderinde söz sahibi olmuş önemli bir şahsiyetti. Osmanlı Devleti'nin savaş bitiminde yenilen tarafta yer alması üzerine Enver Paşa ve beraberindekiler 1 Kasım 1918 tarihinde ülkeyi terk etmişlerdi. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da kongreler dönemini başlatmış; bu sürecin sonunda Millî Mücadele Hareketi vücut bulmuştu. 1920-1921 yılları hem Millî Mücadele'nin kritik safhalarının yaşandığı, hem Fransa'nın Antep ve çevresinde işgalci konumunda olduğu, hem de Enver Paşa'nın yeni bir mücadele arayışına girdiği döneme denk gelmiştir. Enver Paşa'nın yurtdışındaki faaliyetleri ve Anadolu'ya geçmeye yönelik düşüncesi, Mustafa Kemal Paşa ile arasında gerilime yol açmıştır. Fransızlar ise Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki ilişkinin ne düzeyde olduğunu, ortak hareket edip etmediklerini anlamaya çalışmışlardır. Zira Fransa, Antep ve çevresinde işgalci konumda olan bir ülke olarak Türkiye üzerinde yeni bir siyasa geliştirme ihtiyacına girecektir. Bu çalışma, Fransız kamuoyunun Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki ilişkiyi nasıl kavradığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ankara Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa, Fransa, Basın, Kamuoyu

ABSTRACT

Enver Pasha was a critical figure who had a say in the fate of the country by simultaneously assuming the duties of the Chief of Military Affairs, Minister of War and Deputy Commander-in-Chief in the Ottoman Empire during the First World War. As the Ottoman Empire was on the defeated side at the end of the war,

Enver Pasha and his entourage left the country on November 1, 1918. Mustafa Kemal Pasha, who set foot in Samsun on May 19, 1919, initiated the period of congresses in Anatolia and The National Struggle Movement emerged at the end of this process. The years 1920-1921 coincided with the period when the critical phases of the National Struggle occurred, France was the occupier in Antep and its surroundings, and Enver Pasha was in search of a new struggle. Enver Pasha's activities abroad and his idea of moving to Anatolia caused tension between him and Mustafa Kemal Pasha. The French, on the one hand, tried to understand the level of the relationship between Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha and whether they acted together or not. France, as an occupying country in Antep and its surroundings, needed to develop a new policy on Türkiye. This study tries to reveal how the French public understood the relationship between Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha.

Keywords: The Ankara Government, Mustafa Kemal Pasha, Enver Pasha, France, Press, Public Opinion

Extended Abstract

The Ottoman Empire became involved in the First World War by bombing the Sevastopol Port of Russia on October 29, 1914. Enver Pasha played a critical role in the course of the war by simultaneously undertaking the duties of the Minister of War, Chief of the Military Staff, and Deputy Commander-in-Chief. Enver Pasha and a group of former administrators had to leave the country as a result of the Ottoman Empire's acceptance of defeat with the Armistice of Mudros signed on October 30, 1918. Enver Pasha had contacts in various countries, especially Russia, during his time abroad. Using these contacts, he attempted to become a power element both in Central Asia and in the Ottoman geography. At first, he thought of establishing an army in Central Asia and attacking the British colonial roads with support from Russia. However, following the Battle of İnönü, he began to adopt the idea of crossing into Anatolia more. This idea caused a conflict between Enver Pasha and Mustafa Kemal Pasha. In this period, the French Government was criticized by its public opinion for the existing occupation in Antep (Aintab) and its surroundings. Questioning the logic of being an occupier in this region, thousands of kilometers away from France, the French public wanted to prevent further loss of soldiers and money. The French Government began to seek a dialog formula with Ankara at the point when its national interests met with the demands of its public opinion. Meanwhile, news about the National Struggle Movement in Anatolia and Mustafa Kemal Pasha began to appear in the French press, and some French writers began to publish books about the National Struggle. In such an environment, the tension between Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha was reflected in the French press. Even in some books published in France at that time, various opinions were put forward on this issue. This tension was so high that it even came to the fore in the French parliament. The French Government was questioning the results of the partition agreements with Britain specific to the Ottoman geography while trying to calculate the consequences of

reconciliation with the Ankara Government after the Battle of Sakarya resulted in a Turkish victory. At this point, whether the center of gravity in Anatolia was on the side of Mustafa Kemal Pasha or Enver Pasha became a matter of curiosity in French public. This study examines how the tension between Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha during the War of Independence was perceived by French public.

We used thirteen different French newspapers for this study. We particularly focused on *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Journal*, and *Le Matin*, the so-called big five newspapers. *Le Temps*, a newspaper close to the state, *l'Humanité* and *Le Populaire*, representing the radical left, *Le Radical*, a weekly–monthly publication with a socialist tendency, *Journal des Débats* appealing to the bourgeois class, *Le Gaulois*, a right-leaning paper; and although their circulations were low, *Le Figaro*, which had a strong influence, and *L'Action Française* with Bonapartist tendencies, and *Excelsior*, known for their visual materials and published weekly, were the other sources of our research. In addition, to understand the opinion of the French Government, we used French diplomatic documents and parliamentary debates of the French Chamber of Deputies. Moreover, the book named *L'Aventure Kémaliste (Kemalist Adventure)*, which was published in Paris during the years of our research, is among the sources used.

The results revealed that in the French public opinion, the tension between Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha was misinterpreted as a “cooperation” rather than a “disagreement” or a “conflict” until the Ankara Treaty was signed between the Ankara Government and France on October 20, 1921. It was observed that in French politics, it was claimed that Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha acted together and that Enver Pasha established the dialog between Ankara and Moscow. In addition, it was observed that the idea that these two important figures, who were allegedly in cooperation, were also pro-German was adopted. Furthermore, the press was in line with the opinions of French politicians in that period until the Ankara Treaty. Some columnists even claimed that the cooperation between Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha was organized by Germany and Russia to put the French in trouble in Muslim geographies, especially in North Africa. In addition, this study based on newspapers with different political tendencies determined that the French newspapers approached our research topic from the same perspective, regardless of their political tendencies. It seems that the French public at last began to fully understand the tension between Mustafa Kemal Pasha and Enver Pasha only with Franklin Bouillon’s visit to Ankara following the Turkish victory in the Battle of Sakarya. More specifically, after the Ankara Treaty was signed at the end of this visit, the French began to show considerable interest in Mustafa Kemal Pasha

and the Turkish War of Independence and constantly sent journalists to Ankara. However, it is noteworthy that even in some news published after the visit, unrealistic information and claims on the subject continued to appear in the French public occasionally. This may be due to the limited communication conditions of the period and perhaps the disinformation of French news sources abroad.

Giriş

Osmanlı Devleti, 29 Ekim 1914'te Rusya'nın Sivastopol Limanını bombalayarak Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmuştur. Enver Paşa ise bu savaş boyunca Harbiye Nazırlığı, Erkan-ı Harbiye Reisliği ve Başkumandan Vekilliği gevlerini aynı anda üstlenerek savaşın gidişatında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mtarekesiyle yenilgiyi kabul edip savaş dışı kalması neticesinde Enver Paşa ve beraberindeki bir grup sâbık idareci ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştır. Yurtdışında bulunduğu süre içerisinde, başta Rusya olmak üzere çeşitli ülkelerle temaslarda bulunan Enver Paşa bu temasları sayesinde gerek Orta Asya'da gerekse Osmanlı coğrafyasında belli bir gc suru haline gelmeye çalışmıştı. Başlarda Rusya'dan alacağı destekle Orta Asya'da bir ordu kurup İngiliz sömürge yollarına saldırmayı düşündüyse de İnönü Muharebeleri'nden sonra Anadolu'ya geçme fikrini daha çok benimsemeye başlamıştı. Bu fikir Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında ihtilafa yola açmıştı. Yine bu dönemde Fransız Hükümeti, Antep ve çevresinde sürdürdüğü işgalden ötürü kendi kamuoyu tarafından eleştirilmekteydi. Fransa'dan binlerce kilometre uzakta bulunan bu bölgede işgalci kalmanın mantığını sorgulayan Fransız kamuoyu, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri yaşanan asker ve para kaybının artık son bulmasını istemekteydi. Fransız Hükümeti kendi kamuoyundan gelen taleplerle ulusal çıkarlarının birleştiği noktada Ankara ile diyalog formülü aramaya başladı. Bu sırada Fransız basınında Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi ve Mustafa Kemal Paşa'yla ilgili haberler çıkmaya başlamış, kimi Fransız yazarlar Millî Mücadele'yi anlatan kitaplar yayınlamaya başlamıştı. İşte bu gelişmelerin yaşandığı bir ortamda Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında yaşanan gerilim Fransız basınına da yansımış ve hatta o dönemde Fransa'da yayınlanmış bazı kitaplarda da bu konuyla ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştı. Öyle ki bu gerilim Fransız parlamentosunda dahi gündeme gelmiştir. Zira Fransız Hükümeti bir yandan Osmanlı coğrafyası özelinde İngiltere ile yaptığı paylaşım anlaşmalarının sonuçlarını sorguluyor diğer yandan Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk zaferiyle sonuçlanması zerine Ankara Hükümeti'yle uzlaşmanın neticelerini hesaplamaya çalışıyordu. Bu noktada Anadolu'daki ağırlık merkezinin Mustafa Kemal Paşa'dan yana mı, yoksa Enver Paşa'dan yana mı olduğu Fransız kamuoyunda merak konusu olmuştu. Bu alışma, Millî Mücadele döneminde yaşanan Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki gerilimin Fransız kamuoyu tarafından nasıl algılandığına irdelemektedir.

Burada araştırma konumuza doğrudan temas eden bazı yayınlardan bahsetmek uygun olacaktır. Enver Paşa'yla yaşanan gerilimde bazı vazifeler üstlenen iki önemli kumandanın anıları son derece önemlidir. Bunlardan birincisi Kazım Karabekir'in *Türk İstiklal*

Harbimizde Enver Paşa, diğeri ise Sami Sabit Karaman'ın *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa* adlı eseridir. Bu iki eser de o dönemde Enver Paşa'nın faaliyetleri hakkında bilgi içeren, Ankara Hükümeti ve kimi kumandanlar arasında gidip gelen telgraflardan oluşmaktadır. Salahi Sonyel'in *Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması* adlı makalesi ise konuyu İngiliz arşiv belgelerine göre değerlendiren önemli bir çalışmadır. Yaptığımız araştırmalarda Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında yaşanan çatışmanın Fransa boyutunun ele alınmadığı anlaşılmaktadır. Fransa'nın Türkiye siyasetinde bir makas değişikliğine gitmeye hazırlandığı bu dönemde, Fransız kamuoyunun Anadolu'daki güç dengelerini nasıl algıladığı irdelenmeye değer görülmektedir.

Bu çalışma için on üç farklı Fransız gazetesinden istifade ettik. Fransa'nın görece merkezde yer alan ve beş büyükler olarak tabir edilen gazetelerinden *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Journal* ve *Le Matin*'den faydalandık. Devlete yakın bir gazete olan *Le Temps*, radikal solu temsil eden *l'Humanité* ve *Le Populaire*, yine sosyalist eğilime sahip, haftalık-aylık yayın yapan *Le Radical*, burjuva sınıfına hitap eden *Journal des Débats*, sağ eğilimli *Le Gaulois*, tirajları az olmasına rağmen belli etki alanı olan *Le Figaro*, Bonapartist eğilimli *L'Action Française* ve görsel malzemeleriyle dikkat çeken ve haftada bir çıkan *Excelsior* araştırmamızın kaynağını oluşturan gazeteler olmuştur. Araştırma konumuzun yaşandığı yıllarda Paris'te basılmış *L'Aventure Kémaliste* (Kemalist Macera) adlı kitap, Fransız Temsilciler Meclisi Zabıt Cerideleri ve Fransız Diplomatik Belgeleri faydalanılan diğer kaynaklar arasında yer almaktadır.

1. Enver Paşa'nın Yurttan Ayrılışı

Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yanında savaşa dahil olan Osmanlı Devleti, 1918 yılının Eylül ayına girildiğinde mağlubiyet üzerine hesaplar yapmaya başlamıştı. Talat Paşa eylül ayı içerisinde, savaşı devam ettirmek adına görüşmelerde bulunmak üzere Almanya'ya gitmiş ancak olumlu sonuç alamamıştı. İtilaf Devletleri'nin 15 Eylül 1918'de Bulgarlara karşı başlattığı taarruz, 29 Eylül'de Üsküp'ün işgaliyle sonuçlanmıştı. İngilizler 19 Eylül 1918'de Filistin'e doğru büyük bir taarruz kalkışmış ve kısa sürede Filistin'i işgal edip Suriye'ye dahi girmişti. Talat Paşa'nın Almanya'dan İstanbul'a döndüğü gün olan 27 Eylül 1918'de, Almanlar barış görüşmelerine başlamak istediğini bildirdi. 29 Eylül 1918'de Bulgaristan Selanik Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekildi.¹ Yaşanan bu gelişmelerin üzerine, Osmanlı Devleti 4 Ekim 1918'de İspanya aracılığıyla barış müracaatında bulundu.²

1 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 3, K. 4, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 47-48 ve 681-685.

2 *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s. 30.

Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup olarak ayrılması, eleştiri oklarının Talat, Enver ve Cemal Paşalara ynelmesine neden oldu. Zira Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girmesinin baş sorumlusu olarak onlar gürülmüş, Vükela Heyeti'nde dahi eleştirilerin hedefi olmuşlardı. Enver Paşa, Almanlara gereğinden fazla güvenip ordu kaynaklarını israf etmekle suçlanıyordu. Cemal Paşa, Filistin ve Suriye'de meydana gelen ynetimsel bozulmadan sorumlu tutuluyordu. Pusuda fırsat bekleyen muhalifler, İtilaf Devletleri'nin safında yer alanlar, İttihat ve Terakki ynetimine karşı intikam duyguları besleyenler ve menfaat kapısının kapandığını görüp muhalif duruş takınmaya başlayanlar hükümet için ciddi birer endişe aracı olarak belirmişti.³ Bunun üzerine Sadrazam Talat Paşa 7 Ekim 1918 tarihinde Vahdettin'e istifasını sunduysa da resmî açıklama 13 Ekim 1918'de yapıldı. Talat Paşa'nın yerine gelen Ahmet İzzet Paşa 14 Ekim'de yeni kabineyi kurdu.⁴

Bu arada Enver Paşa savaşın kaybedildiğine kani olmuştu. Ancak O, inzivaya çekilmeyi tercih etmeyerek, mücadelesini farklı coğrafyalarda sürdürmeye karar verdi. Zira Enver Paşa Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan yeni dönemi savaşın ikinci evresi olarak tanımlıyordu. Hatta Kuruçeşme'deki evinde yapılan son toplantıda arkadaşlarına, “*unutmayın, daha önce Balkan Savaşı'nı da ikinci safhasında kazanmıştık*” diyerek çıkışmıştı.⁵ Bu bağlamda, Enver Paşa'nın 1918 yılının Ekim ayında Halil ve Nuri Paşalarla yaptığı yazışmalar önemlidir. Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya 15 Ekim 1918'de çektiği telgrafta; Azerbaycan ve şimali Kafkas hükümetlerinin takviye edilmesini, Azerbaycan mahalli kuvvetlerinin süratle tanzim edilmesini, Azerbaycan'da bulunan birliklerin orada bırakılmasını ve çok sayıda silah ve cephane gönderilmesini istedi. Yine aynı tarihte Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta oyunu kaybettiklerini, bu vaziyette Azerbaycan'ın istiklalini teminin son derece mühim olduğunu ifade etti.⁶ 23 Ekim 1918'de Halil Paşa'ya, 26 Ekim'de Nuri Paşa'ya çektiği telgraflarda ise, eğer bir hayat eseri varsa Azerbaycan'a gelerek orada faaliyetlerde bulunmak istediğini yazdı. Halil Paşa, Enver Paşa'ya verdiği cevapta Azerbaycan'da hiçbir çalışma ortamı bulamayacağını belirterek buraya gelmesi gerektiğini ifade etti.⁷

Enver Paşa mücadelesini sürdürmek için arayışlarına devam ettiği sırada, Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) imzalayarak savaştan mağlup olarak

3 Ziya şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?*, C. 3, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018, s. 527-530.

4 Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 201-203.

5 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 19.

6 şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 440-443.

7 şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*..., s. 448.

ayrılmıştı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki 1 Kasım 1918’de son kongresini yaparak kendisini feshetti.⁸ Mondros Mütarekesi’nin 7. maddesi İtilaf Devletlerine, güvenliklerini tehdit eden bir durumun yaşandığı yerlere işgal hakkı veriyordu. Bu madde, işgalcilerle İstanbul’u dahi işgal etme fırsatı sunduğu gibi Osmanlı Devleti’ni idare eden, cephelelerde kendilerine karşı savaşan komutanları da hapse atabileceği ve hatta ölüm cezasına dahi çarptırabileceği ihtimalini doğuruyordu. Gelinen noktada Enver Paşa’nın İstanbul’u terk etmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı. Enver Paşa, ülkeyi nasıl terk edeceklerine ilişkin ilk görüşmeyi 20 Ekim’de, Osmanlı Genelkurmayı’nda görevli Alman subayı Hans von Seeckt ile yaptı. Von Seeckt İttihatçı liderlerin Almanya’ya gitmek istemeleri halinde bir Alman savaş gemisiyle kendilerini gönderebileceklerini ilettiler.⁹

1918 yılının 1 Kasım’ını 2 Kasım’a bağlayan gece Enver, Cemal, Talat Paşalar, Beyrut Valisi Cemal Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rüsuhi Beyler ile Talat Paşa’nın kayıbiraderi Hayreti Bey Alman torpidobotu *R-01* ile yurdu terk ettiler. Torpidopot onları Alman işgali altındaki Kırım yarımadasında bulunan Gözleve’ye (Evpatorya) getirdi. 3 Kasım’da Sivastopol’e ve oradan yine aynı gün Akmescit (Simferopol)’e ulaştılar. 7 Kasım 1918’de takma isimlerle Berlin’e hareket ettiler.¹⁰ Önce Suavi sonra Ali takma adını kullanacak olan Enver Paşa Berlin’e hareket eden trene binmemişti.¹¹

2. Enver Paşa’nın Yurtdışındaki Faaliyetleri

Kimseye haber vermeden kafileden ayrılan Enver Paşa kalabalığa karışarak Kırım’ın bir kıyı noktasına varmıştı. Burada pek de vasıflı olmayan bir yelkenli kiraladıktan sonra denize açıldı. Hedefi, Kafkas sahillerine varmaktı. Ancak havanın patlamasıyla tekne Kırım sahiline sürüklendi.¹² Çok geçmeden İtilaf Devletleri’nin Transkafkasya’daki Osmanlı birliklerini etkisiz hale getirdiğini öğrenen Enver Paşa, Kafkasya’ya geçmek yerine Berlin’e gitti.¹³ Berlin’de önce İngiliz Askeri Kurulu mensubu Binbaşı Ivor Hedley’le görüşerek, ona Bolşeviklerle bir olup Müslüman coğrafyalarda İngilizlere karşı ihtilallere girişmek için Moskova’ya gideceğini ancak İngiltere’yle iş birliği yapmaya daha sıcak baktığını bildirdi. Enver Paşa’nın bu teklifi, onun eninde sonunda

8 Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa...*, s. 201-203.

9 Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 42.

10 Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa...*, s. 209.

11 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı: Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 190; Bardakçı, *Enver...*, s. 163.

12 Aydemir, *Enver Paşa...*, s. 481-482.

13 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı...*, s. 191.

Bolşeviklerle çalışacağına kanaat getirilmesinden ötürü İngilizler tarafından kabul görmedi.¹⁴ Enver Paşa, Berlin’de Bolşeviklerin Berlin temsilcisi Karl Radek’le görüşmüştü. Bu görüşmede, Enver Paşa’nın Bahaeddin şakir Bey ile birlikte Rusya’ya geçerek Sovyetlerle iş birliği yapması kararlaştırılmıştı. Almanya’dan Rusya’ya gitmek üzere uçakla yolculuğa çıkan ikili, pilotaj hatası yüzünden Rusya yerine Letonya’ya inmişlerdi. Letonya’da tutuklanan Enver Paşa ve Bahaeddin şakir Bey kendilerini Kızılay mensubu olarak tanıtmışlardı. Letonya Hükümeti tutukladıkları kişilerin kim olduğunu öğrenmeye çalıştığı sırada Enver Paşa ile Bahaeddin şakir Bey, tutuldukları yere inen bir Alman uçağına binerek kaçmayı başarmıştı. Enver Paşa’nın Moskova’ya ikinci kez gidiş denemesi de uçakla olmuş; uçağın havada bozulması sebebiyle ölümden dönmüştü. Nihayet 1920 yılının Ağustos ayında Moskova’ya varabilen Enver Paşa, Bolşeviklerle görüşerek İngiltere aleyhinde iş birliği yapma hususunda anlaştı.¹⁵ 1-7 Eylül 1920 tarihlerinde Rus işgali altındaki Bak’de düzenlenen şark Milletleri Kurultayı’na katıldı. Kurultay’da Enver Paşa’nın nutku okundu. Nutukta, Birinci Dünya Savaşı’na emperyalist Almanya’yla birlikte girmekten duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Daha da ilgini, Rusya’yla ilgili tespitiydi. Eğer bugünkü Bolşevik Rusya 1914 yılında olmuş olsaydı, Türkiye’nin Rus saflarında olacağını ancak Türklerin bu savaşta arlığa karşı mücadele verdiğini ne sürdü.¹⁶

Enver Paşa Bolşeviklerle bulunduğu temaslardan sonra Mustafa Kemal Paşa’ya bir mektup yazdı. 26 Ağustos 1920 tarihli mektubuna “Kardeşim efendim” diyerek başlayan Enver Paşa, on gün evvel Moskova’ya vardığını ve burada İşlam muhitinde teşkilat icrasıyla memleketin kurtuluşu için çalışmak maksadında olduğunu ifade etti. Bu konuyu Ruslarla görüştüğünü ve Rusları kendi fikrine uygun bulduğunu belirtti.¹⁷ 26 Eylül 1920’de Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı ikinci mektupta, Rusların, şark’taki mücadele- nin komünizm prensipleri yerine İngiliz ve kapitalizm aleyhtarlığı üzerinden yürümesini tavsiye ettiklerini ifade etti. Türkistan, Afganistan, Kırgızistan, Dağistan, Kafkas, erkes gibi şark memleketlerinde Türklere karşı büyük bir muhabbet beslendiğini, Türkistan-ı Rus ile Afganistan’ın Türk memur ve zabitan talep ettiğini belirterek Mustafa Kemal Paşa’dan destek istedi.¹⁸ Mustafa Kemal Paşa, bu mektuba 4 Ekim 1920 tarihli mektubuyla cevap verdi. Öncelikle şark devletlerinin genel durumları ve orada beliren millî hareketlere ilişkin verdiği bilgilerin kendi fikirlerine uyum sağladığını

14 Salahi Sonyel, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal – Enver atışması”, *Bellefen*, C. 54, S. 209, 1990, s. 383.

15 Emir şekip Arslan, *Sürgünde  lm: Enver, Talat ve Cemal Paşa*, Truva Yayınları, İstanbul, 2020, s. 35-38.

16 Aydemir, *Enver Paşa...*, s. 545-546.

17 *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkni*, Yay. Haz.: Erhan ifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 38.

18 Murat Bardaı, *Enver...*, s. 539-542.

ifade etti. Mektubunda, İngilizlerin Doğu’da meydana gelen Bolşevik girişimlerini engellediği, Ankara Hükümeti’nin her türlü imkânsızlığa rağmen bölgede İngilizlere karşı durduğunu belirtti. İngilizlerin Şark’ta yapmak istediklerini engelleyebilecek tek ülkenin Türkiye olduğunu, bu yüzden batı emperyalizminin ve kapitalizminin Anadolu’ya taarruz ettiğini yazdı. Ankara Hükümeti, taarruzun uzun sürme ihtimaline karşı, olası sonuçları düşünerek Doğu’da bir dayanak noktası oluşturmak adına, Bolşevik Rusya Cumhuriyeti’yle bir anlaşma imzalamaya teşebbüs etmişti. Anlaşmanın ebediyen kurtuluş ve bağımsızlık sağlayabilmesi için Hilafet makamı aracılığıyla tüm İslam dünyasında nüfuzu olan Türkiye’nin, ister ırkdaşı olsun ister olmasın bu nüfuzunu devam ettirmesine ve hatta arttırabilmesine bağlı olduğunu vurguladı. Mustafa Kemal Paşa, bu düşünceler ışığında İslam ülkelerinde beliren millî hareketleri bir takım hususi teşkilatlara bağlayarak bütünlük oluşturulmasının, Türk davasının kesin zaferi açısından doğrudan yardımcı olacağını öne sürdü. Kurulacak olan teşkilatın Rusya’da mı yoksa başka tarafsız bir ülkede mi olması gerektiği üzerinde düşünülebileceğini, Ruslarda rahatsızlık oluşmaması için teşkilatın Panislamizm vurgusundan kaçınması gerektiğini de vurguladı. Enver Paşa’nın memur ve zabitan talebiyle ilgili olarak Anadolu’da devam eden savaştan ötürü buna imkân bulunmadığını ifade etti.¹⁹

Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa’ya 4 Mart 1921 tarihinde Moskova’dan bir mektup daha gönderdi. Bu mektupta ise amcası Halil Paşa’nın vereme yakalandığı ve istirahat için Anadolu’ya göndermek istediğini belirtti. Bu sayede Halil Paşa’nın bizzat Mustafa Kemal Paşa’yla görüşerek amaçlarını, faaliyetlerini ve yapmak istediklerini birebir anlatabileceğini düşünmüştü. Mektupta Halil Paşa’nın anlatacaklarını da özetlemişti. Şark’taki Müslüman nüfusu İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı bünyesinde toplayarak onları kurtarmak ve ayrıca İngilizlere karşı kullanmak niyetinde olduğunu belirtiyordu. İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı’nın komünist bir programı olmayacağını ancak dünya komünistleriyle müşterek hedef doğrultusunda ortak çalışma yürüteceklerini söylüyordu. Türkiye’de ise hükümette gözü olmayacak sol görüşlü bir partinin kurulmasını öneriyordu.²⁰ İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, İslam dünyasında emperyalizme ve kapitalizme karşı başkaldırıcı örgütleyecekti. İttihat, III. Enternasyonal çizgisinde faaliyet gösterecek, bu sayede Doğu ülkelerindeki Müslümanlar İngiliz ve Fransız emperyalizminin gücünü kıracaktı.²¹

19 Murat Bardakçı, *Enver...*, s. 542-544.

20 Murat Bardakçı, *Enver...*, s. 545-548.

21 Zafer Toprak, “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komiterni – İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihat-ı Selamet-i İslam)”, *Toplumsal Tarih*, S. 43, Temmuz 1997, s. 7.

Enver Paşa'nın yurtdışındaki faaliyetlerine ilişkin detayları dönemin tanıklıklarından da görebiliyoruz. Başlarında Enver Paşa'nın bulunduğu bir grup İttihatçı Berlin, Moskova, Azerbaycan, Kafkasya ve Afganistan arasında mekik dokuyor, bir ülkeyi diğerine karşı kullanarak gc devşirmeye ve böylelikle amaçlarını gerçekleştirmeye çalışıyordu. Enver Paşa, Halil Paşa'dan Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin ile temasa geçerek İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı eliyle Asya'daki Mslman milletleri ayaklandırıp Anadolu'daki milli savaşı desteklemek isteğini iletmesini istemişti. Sovyet Hariciye Komiser Yardımcısı Lev Karahan'la görüşen Halil Paşa, Enver Paşa'nın bu isteğinin kesin olarak reddedildiği bilgisini Enver Paşa'ya ilette.²² Tüm bu gelişmelerin neticesinde, 12 Mart 1921 tarihinde tüm vekletlerin ve Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla çıkan bir kararnameyle Enver ve Halil Paşaların Anadolu'nun herhangi bir mahalline girmesi i ve dış siyasete faydalı olmayacağından, geldikleri takdirde derhal memleketten ihraç edilmelerine karar verildi.²³ Bunun zerine Halil Paşa Trabzon'dan ayrılarak 16 Nisan 1921'de Tuapse'ye geçti.²⁴ 29 Mayıs 1921'de ise Enver Paşa ve arkadaşları hakkında tutuklama emri çıkartıldı. Bunun sebebi Enver Paşa'nın gizli bir komünist maskesi altında Anadolu'da taraf taraf isyanlar vücuda getirmek üzere Moskova'dan ayrıldığına dair istihbaratlardı.²⁵ Enver Paşa ve yanındakiler bundan umdukları sonucu alamayınca, Batum'da toplanarak Türkiye Halk şuraları Fırkası'nı kurdular. Hemen arkasından bu fırkanın adını İttihat ve Terakki'ye çevirdiler. Enver Paşa destekçilerinin amacı, Anadolu'da bulunan ve Anadolu'ya sokulan taraftarlarla gizlice örgütlenerek Enver Paşa'yı Trabzon'a çıkarmak, oradan Anadolu ilerine sokarak hareketin başına geçirmekti.²⁶ Hatta kendilerine yakın bir takım kimselere Mustafa Kemal'in etkinliğini kaybettiği, bu yüzden Ankara ve çevresinde anarşinin baş gösterdiği söylenerek bu kimselerin her an ülkeye girmek için sınıra yakın yerlerde dolaştıklarına dair haberler

22 Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İzmıt Selüloz Yayınevi, 1949, s. 106-108.

23 Enver ve Halil Paşalar ile emsali zevatın dahili ve harici siyasetimize aykırı grldğinden Anadolu'ya gelmelerinin yasaklanmasına ilişkin kararnamenin için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.1.2.38.18.

24 *Bitemeyen Savaşta Kut'l Amare: Halil Paşa'nın Hatıratı*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2016, s. 247-253.

25 Murat Bardaı, *Enver...*, s. 561-563.

26 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 275. Hazan Rıza Soyak, eserinde Enver Paşa ve destekçilerinin yukarıda bahsedilen planlarına dair Son Beyrut Valisi ve İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in Kck Talat Bey'e gönderdiği 17 Kasım 1921 tarihli mektubunu yayınlamıştır. Bu mektupta, Anadolu düşmanı Sakarya'dan def etmişken Mustafa Kemal'e karşı harekete geçmenin doğru olmadığını ancak Mustafa Kemal ile hesap görülecek zamanın da uzak olmadığını; Anadolu, Yunan gibi şeni bir düşmanla uğraşırken arkadan bir cephenin şu aşamada açılmaması gerektiğini belirtmiştir. Sonradan İzmir Suikastı yargılamalarında sanık olarak yer alacak olan Azmi Bey'e mektupta kullandığı ifadeler sorulmuş; kendisi bu ifadelerden pişmanlık duyduğunu belirtmiştir. Kaynak için bkz.: Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar...*, s. 276-277.

alınıyordu.²⁷ 13 Eylül 1921’de Sakarya Meydan Muharebesi’nin Türk zaferiyle sonuçlanması Mustafa Kemal’in liderliğindeki Türk Millî Mücadelesi’ne olan güveni arttırmış, mecliste kendisine yönelik muhalefetin sönümlenmesine yol açmıştı. Sakarya Meydan Muharebesinin akabinde Şark Cephesi Kumandanı olan Kazım Karabekir Paşa, Enver Paşa’nın Trabzon kayıkçılar kâhyası Yahya’ya yazdığı bir mektubu ele geçirmişti. Kâhya Yahya’nın tahliye ettirdiği bazı mahkûmlardan ve asker firarilerinden bin küsur mevcutlu bir tabur teşkil etmişti. Enver Paşa mektubunda, bu taburun Ankara’ya dayanarak Mustafa Kemal’i alaşağı edeceğine ilişkin temennisinden bahsetmişti. Kazım Karabekir Paşa, Enver Paşa ile ilgili edindiği bilgiler üzerine Sami Sabit Bey’i 13. Fırka Kumandanı tayin ederek Trabzon’a gönderdi. Sami Sabit Bey Trabzon’a geldikten sonra Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti’nin en etkin kişilerinden olan ve aynı zamanda Enverci olan kâhya Yahya’nın adamlarını tutukladı. Zira bu kişi Cemiyet adına liman vergisi topluyor, bu paranın bir kısmını kendine ve Trabzon’da bulunan Halil Paşa, Küçük Talat gibi ittihatçı kimselerin giderlerine ayırıyordu. Yahya Bey ise bir süre saklanmıştı.²⁸ Sakarya Meydan Muharebesi’nin Türk zaferiyle sonuçlanması, Ankara Hükümeti’nin Enver Paşa ve destekçilerine yönelik attığı adımlar ve eski Bahriye Nazırı Cemal Paşa, eski Beyrut Valisi Azmi Bey gibi kişilerin itidalli müdahaleleri Enver Paşa’nın Anadolu’ya girmesine olanak bırakmadı.²⁹

3. Fransız Kamuoyundaki Yankılar

Fransız kamuoyu, Sakarya Meydan Muharebesi’ne kadarki dönemde Anadolu’daki Millî Mücadele Hareketinin mahiyetine ilişkin pek az bilgiye sahipti. Buna karşın kamuoyunun vakıf olduğu bir gerçek vardı. Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi’ni imzalayana dek ülke yönetimini Enver, Talat ve Cemal Paşalar elde tutmuştu. Anadolu’daki Millî Mücadele Hareketinin başında ise Mustafa Kemal Paşa vardı. Ülkede hala önemli etkileri olduğu düşünülen Enver, Cemal ve Talat Paşalar ülke dışında bir takım faaliyetlerde bulunuyorlardı. İşte tam da bu nokta Fransızlar Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında nasıl bir ilişki olduğunu anlamaya çalışmışlardır.

Fransız basınında, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında yaşanan çatışmaya ilişkin kayda değer bir haberin 1921 yılına kadar yer almadığı görülmekle birlikte, 1920

27 Kılıç Ali, bu bilgiyi destekler mahiyette, Tanin gazetesinde yayınlanan Tarihi Mektuplar serisinde yer alan, Rüstem imzasıyla yurtdışından Cavit Bey’e gönderilen bir mektuptan şu alıntıyı yapmıştır: “*Mustafa Kemal nüfuzunu kaybetmiş, anarşi durumu ortaya çıkmışsa içeriye girmek, aksi takdirde yani Mustafa Kemal millete ve orduya hakim ise girmemek şartıyla, sınırın yakın bulunan Batum’a girmeyi kabul ettim.*” Kaynak için bkz.: *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Hatıraları*, Der: Hulusi Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 414-415.

28 Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi...*, s. 30-37.

29 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten...*, s. 275-276.

yılında Fransız siyaset ortamlarında bu konuyla ilgili ilginç görüşlerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Fransız parlamenter Charles Maurice Bellet'in 27 Mart 1920 tarihinde Fransız Hükümetinin Türk sorununda izlediği politika hakkında Temsilciler Meclisinde yaptığı bir konuşmaydı. Bellet Fransa'nın izlediği Türkiye siyasetini eleştirmişti. Ona göre Almanlar İstanbul'da hala etkin konumdaydı. Üstelik sabık Sadrazam Talat Paşa Almanya'da yaşıyor, eski Başkumandan Vekili Enver Paşa Almanya'dan aldığı emirle Rusya ve Türkiye arasında bir siyaset kurarak Azerbaycan'da devlet kurmaya çalışıyordu. Bellet, Mustafa Kemal Paşa'yı da Enver ve Talat Paşalardan ayırmamış; kendisi için Alman müttefiki, İttihat ve Terakki Partisi'nin halefi ve hatta "Almanya'nın adamı" nitelemesini kullanmıştı.³⁰ Yine bu yönde başka bir örnek ise 19 Haziran 1921 tarihinde Fransız, İngiliz ve İtalyan heyetlerin Paris'te bir araya geldiği sırada Fransa Başbakanı Aristide Briand'ın fikirleridir. Briand, Yakın Doğu'daki vaziyet için Enver Paşa'nın rolünün dikkate alınması gerektiğini, zira Kemalistleri Moskova'ya yaklaştıran şeyin Enver Paşa'nın çabaları olduğunu öne sürmüştü.³¹ Yanılgılı bu fikirler, 1921 yılında Paris'te basılan *L'Aventure Kémaliste* (Kemalist Macera) adlı bir kitapta da dile gelmiştir. Kitabın yazarı Ömer Kazım³²'a göre, Ankara Hükümeti Enver ve destekçilerinden şikâyetçi olduğunu dış dünyaya yaymaya çalışıyordu. Kazım'ın gözünde gerçek bunun tam tersiydi. Kemalistler ile Jöntürkler arasında hiçbir fark yoktu. Ankara Hükümeti'nde yer alanların çoğu ittihatchiydi. Kemalistlerle İttihatçılar arasında farklılık olduğunu dış dünyaya göstermek, İtilaf Devletleri'ne sempatik görünmenin bir yoluuydu. Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında bir çatışma olduğu propagandasını yaymak da yine aynı amaca yönelikti. Yazar bu temelsiz iddialarının çatısına da yabancı devletleri oturtuyordu. Ona göre Almanya ve Rusya Ankara Hükümeti'ni destekliyor ve yönetiyor; bu iki ülkeyle Ankara Hükümeti arasındaki ilişkiyi de bizzat Enver Paşa yönetiyordu.³³

Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın arasındaki ilişkiye dair haberlerin çıktığı 1921 yılının ocak ayından, Fransız Hükümetiyle Ankara Hükümeti arasında 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Anlaşması'na kadar geçen sürede Fransız kamuoyunda, konuyla alakalı çok çeşitli görüşün öne çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte basında gerçek dışı haberlerin yer aldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, *L'Action Française* yazarlarından

30 "Chambre-Séance du 27 Mars 1920", *Journal Officiel de la République Française*, 28 Mars 1920, s. 757.

31 *Documents Diplomatiques Français (10 Janvier 1920-31 Décembre 1921)*, s. 835.

32 Ömer Kazım'ın kim olduğuna ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Ancak kitabın önsözü ve içeriği irdelendiğinde bir süre İstanbul'da yaşadığı, Birinci Dünya Savaşı bitmeden ülkeden ayrıldığı ve Ankara Hükümeti karştı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kitabın Dr. Durmuş Yılmaz tarafından *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Ankara-Berlin Hatı* adıyla Türkçe çevirisinde de Ömer Kazım hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

33 Omer Kiazim, *L'Aventure Kémaliste*, L'Édition Universelle, Paris, 1921, s. 35-43.

Maurice Pujo “*Boşe-Bolşevik komplosu, Müslümanlar ve Yahudiler*”³⁴ başlıklı bir makale yayınlamıştı. Pujo, Bolşeviklerin Kuzey Afrika’da pan-islamist rüyayı canlandırarak oralarda yaşayanları Fransızlara karşı ayaklandırmaya çalıştığını öne sürmüştü. Lenin’i Enternasyonalist diktatör olarak tanımlayan yazar, Lenin’in bu taktiği Asya’da ve hatta tüm dünyada uygulamaya çalıştığını yazmıştı. Maurice Pujo, en fanatik milliyetçilik çeşidi olarak gördüğü Müslüman milliyetçiliğine mensup olarak nitelediği Enver Paşa’nın ve Hindu vatanseverlerin Lenin tarafından istihdam edildiğini ifade etmişti.³⁵ Yazar, “Boşe” olarak nitelediği Almanların Yahudiler üzerinden Kuzey Afrika’da giriştikleri faaliyetlerle Bolşeviklerin Enver Paşa üzerinden uygulamaya çalıştıkları siyaseti birbirine benzetmişti. Fransa’nın Kuzey Afrika’daki varlığının Enver Paşa aracılığıyla tehdit edileceğini düşünen yazar, bunun arkasındaki gücün Ruslar olacağını öne sürmüştü. İçinde çelişkilerin ve doğru olmayan bilgilerin bulunduğu bir başka haber *L’Action Française* adlı gazetede çıkmıştı. “*Kemal Paşa Almansever Türklerin Faaliyetlerini Araştırıyor*” başlıklı haberde, Mustafa Kemal Paşa’nın Enver, Talat ve Cemal Paşalarla ilgili İstiklal Mahkemesi’ne soruşturma talimatı verdiği öne sürülmüştü. Buna ek olarak, gazete İstanbul’da faaliyet gösteren *İleri* gazetesinden alıntılattığı şu pasajı paylaşmıştı: “*Hepimiz İtilaf Devletleri’nin, Ankara Hükümeti’nin lideriyle doğrudan ilişkiler kurarak Kemal ve Türk Almanseverler arasında olan anlaşmazlıktan faydalanması gerektiğine inandık. Bilakis, Kemal aldığı bu önlemlerle müttefiklerin sempatisini kazanıyor.*”³⁶

1921 yılının Ağustos ayında Fransız kamuoyunda Kemalist saflar arasında ayrılıkların meydana geldiğine dair düşünceler yayılmaktaydı. Bu ayrılıkların başını çekenlerin “aşırı-cılar” olarak nitelendirildiği bir haberde, Enver Paşa’nın da dahil olduğu aşırı-cıların Mustafa Kemal’in başarısızlıklarından istifade ederek iktidarı ele geçirmeye çalıştıkları vurgulanmaktaydı.³⁷ Sakarya Savaşı’nın devam ettiği sırada *Le Figaro*’da “*Kemalistler Gücü Tutabilecekler mi?*” başlıklı bir makale yayınlanmıştı. Savaşın gidişatının kısaca özetlendiği bu yazının sonunda, Kemalistlerle Enver Paşa destekçilerinin arasının giderek daha dostane hale geldiği belirtilmişti. Savaşın bitiminde ise bu ilişkinin bir sonuç doğuracağı ön görülmüştü: Yunanlar yenilirse Kemalistler iktidarda kalacaktı. Eğer bu senaryonun tersi gerçekleşir de Yunanlar kazanırsa, İttihatçılar ve Enver Paşa yönetimi devralacak ve Türkler her zamankinden daha çok Rus yanlısı olacaklardı.³⁸

34 Boşe (la boche) Fransızların her iki dünya savaşında da Almanları nitelemek için türettiği, ahmak serseri gibi anlamlara karşılık gelebilecek argo bir tabir.

35 Maurice Pujo, “Le Complot Boche-Bolcheviste les Musulmans et les Juifs”, *L’Action Française*, 1 Ocak 1921, s. 1.

36 “Kemal Pacha Fait Enqueter sur l’Activité des Germanophiles Turcs”, *L’Action Française*, 14 Şubat 1921, s. 3.

37 “La Question d’Orient et les Allies”, *Le Temps*, 6 Ağustos 1921, s. 1.

38 J. Teisager, “Les Kemalistes Garderont-Ils le Pouvoir?”, *Le Figaro*, 6 Eylül 1921, s. 1.

Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki gerilimin Fransız basınına yansıdığı -tespit edilebilen- ilk haberin 1 Kasım 1921 tarihinde *Le Matin*'de çıktığı görölmektedir. Gazetede çıkan imzasız başyazıda Mustafa Kemal Paşa ile Franklin Bouillon arasındaki uzlaşının nasıl sağlandığı anlatılırken, ara ara Bouillon'un ifadelerine de yer verilmişti. Bilindiği üzere, Franklin Bouillon Fransa'yı temsilen Ankara'ya gelmiş, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, çeşitli kimselerle iştişarelerde bulunmuştur.³⁹ Franklin Bouillon'un Ankara'ya gelmesi, Fransa'nın Millî Mücadele Hareketi ve Mustafa Kemal Paşa ile ilgili daha somut ve detaylı bilgi elde etmesine vesile olmuştur. Bu köşe yazısı da Ankara Hükümeti'yle Fransız Hükümeti arasında imzalanan, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması'nın hemen ardından kaleme alınmıştır. Yazıda, Mustafa Kemal'in yurttaşlar arasında bir seçim yaparak Anadolu topraklarını korkaklara, Enver gibi hainlere yasakladığı; yönetimi, 40-45 yaş arası erkeklerden oluşan genç, entelektüel, ahlaki ve fiziksel direniş gösterebilecek seçkinlerden oluşturduğu ifade edilmişti.⁴⁰ 28 Kasım 1921 tarihli bazı Fransız gazetelerinde ise Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki gerilim tam olarak ortaya konulmuştu. Enver Paşa'nın Ankara Hükümeti'ne Sovyet Türkiye şefi imzası taşıyan ultiमतom vererek askeri hareketle tehdit ettiği öne sürölmüştü. Buna karşılık, Ankara Hükümeti'nin sabık Jöntürk lideri hakkında ne yapılması gerektiğini araştırdığı yazılmıştı.⁴¹

Journal des Debats'da yayımlanan “*Enver Paşa'nın Entrikalari*” başlıklı bir haberde Enver Paşa'nın Müslöman gönüllölerden bir ordu oluşturmak için Batum'dan Dağıstan'a geçtiği, Sovyetlerin ise Ankara Hükümeti'ne karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne destek vermeyi düşündüğu belirtilmişti.⁴² 28 Aralık 1921 tarihinde *Le Petit Journal*'de ortaya atılan bir iddiaya göre Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'nın ordusuyla birlikte Anadolu'ya yüröme ihtimaline karşı Kazım Karabekir komutasında bir ordu oluşturuyordu.⁴³

Le Gaulois'da Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında yaşanan gerilime Kazım Karabekir Paşa'nın üçöncü bir unsur olarak eklendiğini öne süren bir köşe yazısı yer almıştı. C. C. isimli bir yazar “*Üçgen*” başlıklı makalesinde İstanbul, Ankara ve

39 Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Fatih Selçuk, *Dengeler Değişirken – Milli Mücadele'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022.

40 “Comment M. Franklin Bouillon et Mustapha Kemal ont su Reconcilier la France et l'İslam”, *Le Matin*, 1 Kasım 1921, s. 1.

41 “Enver Pacha Contre Kemal”, *Le Journal*, 28 Kasım 1921, s. 3; “Un Ultimatum d'Enver Pacha Aux Kemalistes”, *Le Petit Parisien*, 28 Kasım 1921, s. 3.

42 “Les Menées d'Enver Pacha”, *Journal des Debats*, 6 Aralık 1922, s. 2.

43 “Kemal Envoie des Troupes Contre Enver”, *Le Petit Journal*, 17 Aralık 1921, s. 3.

Kafkasya'nın coğrafi olarak bir üçgen oluşturduğunu, bu üçgenin her bir köşesinin farklı bir siyasi merkezi temsil ettiğini yazmıştı. Enver Paşa, Kafkaslarda Türkistan Tatarlarından ve Kemalist ordudan kaçanlardan oluşturduğu otuz bin kişilik orduya konsantre olmuştu. Enver Paşa kurduğu orduyu arkasına alarak Padişah'la uzlaşmaya çabılıyor, Mustafa Kemal'e karşı Anadolu'ya girme konusunda izin bekliyordu. Bunun karşılığında Mustafa Kemal, Gürcü Hükümeti'nden Enver Paşa ve destekçilerinin sınır dışı edilmelerini istemişti. Kemalistler Enverist hareketi önlemek adına her türlü çabayı gösteriyordu. Enver'in destekçileri için Trabzon'da askeri bir mahkeme dahi kurulmuştu. Diğer Kazım Karabekir'in kurduğu öne sürülen Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Padişah'ın hâkimiyetini, Kürdistan ayaklanmasını ve Konya'daki kaynamayı yeniden canlandırmaya çalıştığı iddia edilmişti.⁴⁴ *Le Gaulois*'nin aktardığının aksine bu cemiyeti Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesinden ayrılanlar kurmuştu. Cemiyetin başında ise Hoca Raif Efendi bulunuyordu.⁴⁵

1922 yılının ocak ayında, Fransız basınının okuyucularına Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında cereyan eden gerilimle ilgili sağlıklı haberler sunmadığı görülmektedir. Örneğin, bazı Fransız gazetelerinde Enver Paşa'nın tutuklandığına ilişkin haberler yayınlanmıştır. İddiaya göre, Kafkasya'da Ankara Hükümeti'ne karşı komplo kuran Enver Paşa'nın Moskova Hükümeti'nin talimatıyla Rusya'nın güneyindeki bir şehirde tutuklandığını belirtilmişti.⁴⁶ *Le Petit Parisien* Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın talebiyle Petrograd'da durdurulduğunu öne sürmüştü. Gazete, gerekçe olarak Enver Paşa'nın Ankara Hükümeti'ne karşı bir komploya iştirak ettiğini ifade etmişti. Yine aynı gazete, bir başka iddiaya göre Enver Paşa'nın Buhara'daki Kızıl Ordu'nun başına geçtiğini de yazmıştı.⁴⁷ 19 Ocak 1922 tarihinde yayınlanan bazı Fransız gazetelerinin İstanbul'dan aldıkları bilgiye göre ise Enver Paşa'nın Kafkaslarda yakalandığı ve Kemalistlere teslim edileceğine dair haberler çıkmıştı.⁴⁸ *Le Matin*, Londra kaynaklı haberinde Kemalistlerin Enver Paşa'yı vatana ihanetten yargılayacağını ileri sürmüştü. Kemalistler Enver Paşa'nın yakalanmasını Sovyetlerden bizzat talep etmişti ve kısa süre

44 C. C., "Triangle", *Le Gaulois*, 6 Ocak 1922, s. 2.

45 Erdal Aydoğan, Asaf Özkan, "Erzurum Muhafaza-i Mukaddesât ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 1, 2011, s. 321.

46 "Arrestation d'Enver Pacha (?)", *Journal des Debats*, 12 Ocak 1922, s. 2.

47 "Enver Pacha Reparat", *Le Petit Parisien*, 14 Ocak 1922, s. 3.

48 "Enver Pacha serait Livre aux Kemalistes", *Le Petit Journal*, 19 Ocak 1922, s. 3; "Enver Pacha aurait été Arrêté", *Le Petit Parisien*, 19 Ocak 1922, s. 3; "Enver Pacha Arrêté au Caucase sera Livre aux Autorites Kemalistes", *Le Matin*, 19 Ocak 1922, s. 3; "Enver Pacha Prisonnier des Kemalistes", *Le Journal*, 19 Ocak 1922, s. 1.

içinde Enver Paşa'nın Ankara'ya gönderilerek yargılanacağı ifade edilmişti.⁴⁹ *Le Gaulois*'da çıkan “*Enver Paşa'nın Sefer Planı*” başlıklı bir haberde, Enver Paşa'nın Kafkaslarda bir ordu hazırladığı, bu orduyla Ankara'ya yürüyeceğı, Mustafa Kemal'in ise bunu engellemek için Ruslardan yardım istediğı yazılmıştı. Gazete bu haberi verirken Enver Paşa ile ilgili olarak bir süredir çelişkili haberlerin ortalık dolaştığını altını çiziyor, arkasından Enver Paşa'nın öldüğüyle ilgili haberlerin de döndüğünü belirtiyordu. Enver Paşa'yla ilgili bir diğer haber ise kendisinin Sovyetler tarafından yakalanarak Ankara Hükümeti'ne teslim edildiğı ve İstiklal Mahkemesi'nde yargılanacağıydı. Gazete, tüm bu haberlerin doğrulanamadığını yazmıştı. Moskova'dan gelen bilgilere göre; Enver Paşa'nın Rusya'da olduğı, Sovyetlerin yardımıyla Panislamist ve Pantürkist emeller dahilinden sefere hazırlandığı belirtilmişti. Gazete, Almanya'nın bu planda önemli bir rol oynadığı ve ayrıca bu planın hazırlanmasında II. Meşrutiyet'in önemli isimlerinden ünlü Doktor Nazım Bey'in önemli rolü olduğunu ifade etmişti.⁵⁰ Bu haberlerin yazıldığı tarihlerde Enver Paşa Türkistan'da Sovyetlere karşı savaşıyordu. Enver Paşa'ya göre, Sovyetler kendisini Mustafa Kemal Paşa'ya karşı ellerinde bir koz olarak tutmuştu. Sakarya Meydan Muharebesi'nin akabinde Sovyetler Ankara Hükümeti'nin savaşı kazanacağına kani olmuş, bu nedenle kendisinin Anadolu'ya geçmesine izin vermemişlerdi. Böylece Enver Paşa Türkistan'a giderek Sovyetlere karşı mücadeleye girişmeye karar vermişti.⁵¹ Enver Paşa, 8 Kasım 1921 tarihinde Buhara'da görülmüş, burada Zeki Velidi Togan'la görüştükten sonra Basmacılarla katılarak 14 Şubat 1922'de Duşenbe'yi ele geçirmişti. Enver Paşa tedrici bir surette Türkistan'daki milli ayaklanmanın lideri haline gelmiş ve Enver Paşa Sovyetlere karşı tehlikeli bir hasım olarak ortaya çıkmıştı. Sovyetlerin Duşenbe Konsolosu Nagorniy, Enver Paşa'ya yazdığı mektupta kendisinin Buhara'daki olaylara müdahil olmamasını istemişti. Enver Paşa ise verdiğı cevapta Türkistan'da işgal ettikleri toprakları boşaltmalarını istemişti.⁵² Sovyet Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan, Ankara Hükümeti'nin Moskova Büyükelçisiyle görüşerek Enver Paşa'nın Orta Asya'da kendilerine karşı asileştiğini ve Enver Paşa'nın Sovyetlerin düşmanı olduğunu bildirmişti.⁵³

Le Temps, Ankara Hükümeti'nin Dâhiliye Vekaletinden yapılan bir açıklamaya yer vermişti. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin girdiğı son savaşın, Almanya'nın Türkiye'ye

49 “Les Kemalistes Jugeront Enver Pacha pour Haute Trahison”, *Le Matin*, 20 Ocak 1922, s. 3.

50 C. C., “Le Plan de Campagne d'Enver Pacha”, *Le Gaulois*, 3 Mart 1922, s. 4.

51 Burada belirtilenler Enver Paşa'nın Naciye Sultan'a gönderdiği 27 Eylül 1921 tarihli mektubunda ifade edilmiştir. Kaynak için bkz: Murat Bardakçı, *Enver...*, s. 286.

52 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara, 1975, s. 282-283.

53 Murat Bardakçı, *Enver...*, s. 341.

indirdiği cüretkâr darbenin ve Enver Paşa'yla yandaşlarının entrikalarının bir sonucu olduğu ifade edilmişti. Hâlbuki Türkiye'nin çıkarları İngiltere ya da Fransa ile çakışmıyordu. Enver Paşa'nın yerine geçen hükümet, İngiltere ile iyi ilişkilerin kurulacağına güvenmişti. Üstelik Türk halkının çoğunluğu Lloyd George'un 1918 Ekim'inde verdiği sözlerin yerine getirileceğinden emindi.⁵⁴ Ankara Hükümeti, bu bildirmede tanımlanmış hedefler olarak, her şeyden önce kendi sermayesinin ve topraklarının mutlak egemenliğini beyan etmişti. Rum ve Ermeni azınlıklar için; benzer ayrıcalıkların Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Müslümanlara verilmesi koşuluyla, Macaristan'la 4 Haziran 1920'de imzalanan Trianon Antlaşması'nda sahip oldukları hakların aynısı vermeyi garanti ettikleri yazılmıştı. Dahiliye Vekaleti'nin bildirisi şöyle bitiyordu: “*Büyük Britanya'nın düşmanlığından ötürü üzüntü duyduk ancak adil ve onurlu bir barışın Türk-İngiliz dostluğunu devam ettireceğine ve bunun İngiliz İmparatorluğu için çok daha değerli bir dostluk olacağına inanıyoruz. Zira karşılıklı isteklerimizin gerçekleşmesi için Müslüman halklar üzerindeki etkimiz ve coğrafi konumumuz dikkate alınmalıdır.*”⁵⁵

Le Petit Parisien'in Roma'dan edindiği bilgilere göre Milliyetçi Türk Hareketi Mezopotamya, Hindistan ve Afganistan'da güç kazanıyordu. Haberin devamında Cemal Paşa'nın Afganistan'da bir ordu tertip ettiği, bunun üzerine Enver Paşa'nın da Kabil'e geldiği iddiası ortaya atılmıştı.⁵⁶ Bu haberden üç gün sonra, *Excelsior*'da çıkan bir başka haberde Enver Paşa'nın Kızıl Ordu'nun başında Buhara'ya girdiği, bağımsız hüküm süren yönetimi dağıtıp Moskova'ya bağlı bir Sovyet yönetimi kurduğunu ileri sürülmüştü.⁵⁷

Le Gaulois'da yayımlanan “*Almanlar, Sovyetler ve Enver Paşa*” başlıklı bir yazıda, Enver Paşa'nın 1908'den beri Jöntürkler arasından yetişmiş en büyük hain olduğu, çılgın fikirlerle kitleleri yanına çekebilen bu kişinin aynı zamanda Rus ve Almanya'nın en çok aradığı kişi haline geldiği yazılmıştı. Gazete bu ithamların yanı sıra Enver Paşa'nın Almanlar ve Sovyetlerin Yakın Doğu ve Uzak Doğu'daki karanlık planlarının enstrümanı haline geldiğini, bu sayede Moskova'nın ve Berlin'in çıkarlarıyla çatışmayacak şahsi planlarını da hayata geçirme fırsatı bulduğunu ileri sürmüştü.⁵⁸

54 *Le Temps*'un burada kastettiği, İngiltere Başbakanı Lloyd George'un 5 Ocak 1918'de yaptığı açıklama olması muhtemeldir. Lloyd George, konuşmasında Türkiye'yi başkentinden ve nüfusunun çoğunluğu ırk bakımından Türk olan Anadolu ve Trakya'daki zengin ve şanlı ülkesinden yoksun bırakmak için savaşmadıklarını söylemişti. Kaynak için bkz: Fahri Taş, “Mondros Mütarekesi Sonrasında Anadolu'nun Görünümü”, *ATAM Dergisi*, C. 8, S. 39, 1997, s. 734.

55 “Une Déclaration Turque”, *Le Temps*, 7 Mart 1922, s. 1. *Le Temps*'un, bir İngiliz gazetesi olan *Morning Post*'a dayandırdığı bu habere ilişkin somut bir bilgiye rastlanılmamıştır.

56 “Le Mouvement Nationaliste Turc Gagne l'Inde et l'Afghanistan”, *Le Petit Parisien*, 10 Mart 1922, s. 3.

57 “Enver Pacha Entre à Boukhara”, *Excelsior*, 14 Mart 1922, s. 3.

58 C. C., “Les Allemands, les Soviets et Enver Pacha”, *Le Gaulois*, 31 Mart 1922, s. 4.

1922 yılının Mart ayında çıkan bu haberlerden birkaç hafta sonra, *Le Temps* gazetesinde çıkan bir haberde Buhara’da pek çok çatışmanın yaşandığı, Enver Paşa’nın anti-Bolşevik ordunun başında yer aldığı ve Buhara Cumhurbaşkanı’nın Afganistan’a kaçtığını yazmıştı.⁵⁹

1 Mayıs 1922 tarihinde bazı Fransız gazetelerinde Türkistan İhtilal Ordularının kumandanı Enver Paşa’nın 13 Nisan 1922’de Sovyetlerle mtfevik antlaşması imzaladığına gerçek dışı haberler yayınlanmıştı.⁶⁰ 25 maddeden oluşan bu antlaşma sayesinde Moskova Türkistan’ı bir Sovyet Cumhuriyeti olarak tanıdı. Gazete, Türkistan’ın Sovyetlere bağlandığı anlatan bir maddeyi okuyucularıyla paylaşmıştı. Buna göre Kızıl Türkistan artan hububat, odun, pamuk, yn gibi ürünlerini Sovyetlerden başka bir ülkeye satmamayı taahhüt etmişti. 10 yılı kapsayan bu antlaşma sayesinde Türkistan ordusu Rus askeri eğitmenlerin emrinde olacaktı.⁶¹

Journal des Debats’da yayınlanan “*Enver Paşa’nın Entrikaları*” başlıklı köşe yazısı aslında her şeyi özetleyen şu cümleyle başlıyordu: “*Orta Asya’da gelişen olaylarla ilgili pek az şey biliniyor.*”⁶² İttihat ve Terakki’nin sabık lideri Enver Paşa birkaç ay önce Taşkent’e varmış, oradan da Buhara’ya geçmişti. Uzun zamandır Bolşevik karşıtlığının yatağı haline gelen Buhara’da Sovyetlerle Basmacıları uzlaştırmaya çalışmıştı. Türkistan, Buhara, Semerkant, Taşkent, Hokand, Margilan, Andican şehirlerinde ve Krasnovodsk-Taşkent demiryolu hattında Halk komiserlerinin tiranlığı baş göstermişti. Bolşevikler ilk başlarda Tacik, Buharalı, zbek, Kırkız ve Türkmen milliyetlerini görmezden gelmişti. Fakat sonradan eyalet yönetiminde Müslümanlara söz vermeye başlamışlardı. Örneğin Taşkent Afganistan, Pakistan, Hindistan, Moğolistan, Çin gibi vre ülkeler için Sovyet yanlısı propaganda alanı haline gelmişti. Ancak Türkistan’ın güneydoğusunda bulunan tarım ve sanayi zenginliğiyle bilinen Fergana’da Bolşevik karşıtı isyancı çetelerin üstünlüğü her zaman mevcuttu. şir Muhammed Bek üç yıldır gerilla mücadelesi vermiş ve Margilan’la Pamir arasındaki bölgeyi Sovyet kontrolünden çıkartarak kendi kontrolüne geçirmişti. Hisar’ın dağlık bölgesi olan Buhara Hanlığı’nın doğu kısmı da aynı yönetime bağlıydı. 1920 yılının sonbaharında Bolşeviklerin taarruzu neticesinde Afganistan’a sığındı. Bolşeviklerin karşı devrimcilere yönelik acımasız davranışları Türkmen Laki aşiretlerini ve komşularını ayaklandırđı. Aşiret liderlerinin önderliğindeki yerliler Bolşevikleri dağlık bölgelerden tahliye olmaya zorladı ve Fergana

59 “La Situation en Boukharie”, *Le Temps*, 23 Nisan 1922, s. 2.

60 Yaptığımız araştırmalarda sözü geçen antlaşmanın varlığına dair herhangi bir emareye rastlanmamıştır.

61 “Le Turkestan Allie des Soviets”, *Journal des Debats*, 1 Mayıs 1922, s. 4; “Les Soviets au Turkestan, La Role d’Enver Pacha”, *Le Gaulois*, 1 Mayıs 1922, s. 1.

62 “Les Menees d’Enver Pacha”, *Journal des Debats*, 25 Haziran 1922, s. 1.

isyancılarıyla temasa geçtiler. Gazete tam da bu noktada Enver Paşa'nın gizemli bir el tarafından Basmacılarla müzakereye gönderildiğini ve fakat onları sakinleştirmek yerine onların başına geçtiğini yazmıştı. Üç aydır komuta ettiği gruplarla Bolşevik garnizonlarına karşı başarılı baskınlar gerçekleştirmişti. Ankara Hükümeti Enver taraftarlarının Anadolu'nun kuzey kıyılarında ayaklanmaya girişmesinden ötürü endişeleniyordu. Gazete, Kastamonu ve Adapazarı'nda hareketlenmelerin olduğunu, buralarda ayaklananların başında Enverci olarak addedilen Galatalı Şevket Bey'in yer aldığını yazmıştı.⁶³ Enver Paşa'nın liderliğinde Orta Asya'nın kalbinde kurulacak bir Türk Devleti Ankara Hükümeti'ni zor durumda bırakabilirdi. *Journal des Debats* bu uzun makalenin sonunda Enver Paşa ve Basmacı hareketinin Afganistan'da bir etkisinin olup olamayacağı sorusunu sormuştu. Yazıda, Afganların İngilizlerin elinden kurtulmasına yardım eden Bolşeviklerin, Kabil'deki popülaritesinin çoktan bittiğini öne sürülmüştü.⁶⁴ Hokand Muhtar Hükümetinin 1918 yılında ortadan kaldırılması Basmacı hareketinin doğmasına yol açmıştı. Zira hükümsüz kalan Türkistan'da asayişsizlik ve açlık baş göstermiş, Sovyetlere karşı derin bir güvensizlik oluşmuştu. Bağımsız Türkistan'ı kurmak için başlatılan hareketin merkezi başlarda Kokand olmuş, kısa sürede sonra çevre kentlere yayılmıştı. 1918 yılının ortalarında Basmacı hareketi Fergana vadisini de içine almıştı. 3 Mayıs 1920'de Şir Muhammed Beg Geçici bir Türkistan Hükümeti kurdu. Taşkent'teki Sovyet yönetimi Fergana İhtilal Komitesi'ni kurarak Kızıl Ordu'yla birlikte Basmacıları bastırmaya çalıştıysa da bunda başarılı olmadı ve komite 20 Ağustos 1920'de lağvedildi. Kızıl Ordu 1920'de Harezm ve Buhara'ya girmesiyle bu iki şehirde de ayaklanmalar baş gösterdi. 1920 ve 1921 yıllarında Fergana, Harezm ve Buhara'da şiddetli çatışmalar meydana geldi. Sovyetler 1922 yılında Türkistan'daki tüm kurtuluş savaşçılarına karşı her yerde genel taarruza geçti. Enver Paşa ise yukarıda da belirttiğimiz üzere 8 Kasım 1921'de Buhara'da görülmüştü. Kendisini Buhara'ya Sovyetler göndermişti. Ancak o Sovyetleri desteklemekten vazgeçerek Basmacı Hareketine katıldı.⁶⁵

Journal des Debats'nın 13 Haziran 1922 tarihli nüshasında Bolşevik ordularının Türkistan'da başarısızlığa uğradıkları ve kaçışmaya başladıkları yazılmıştı.⁶⁶ Bu haber-

63 Karakol Cemiyeti'nin kurucularından olan Galatalı (Albay) Şevket Bey, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi sonrası yakalanarak Malta'ya gönderildi. 25 Ekim 1921'e dek Malta'da sürgün hayatı yaşadı. Galatalı Şevket Bey yurda döndükten sonra herhangi bir görev üstlenmedi ve 10 Ekim 1922'de emekli oldu. Yaptığımız araştırmalarda, 1922 yılında Kastamonu ve Adapazarı çevresinde bir ayaklanma meydana geldiğine ve Galatalı Şevket Bey'in böyle bir ayaklanmada yer aldığına dair haberlerin gerçek dışı olduğu anlaşılmaktadır. Bilgi için bkz: Ergun Hiçyılmaz, *Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt Karakol*, Destek Yayınevi, İstanbul, 2012; İhsan İdikut, *Türk Lavrensleri*, Öztürk Matbaası, İstanbul 1953.

64 "Les Menées d'Enver Pacha", *Journal des Debats*, 25 Haziran 1922, s. 1.

65 Baymirza Hayit, *Türkistan...*, s. 278-283.

66 "Echec des Bolcheviks au Turkistan", *Journal des Debats*, 13 Temmuz 1922, s. 2.

den üç gün sonra Enver Paşa'nın Türkistan'da Bolşevik ordusuna karşı ağır bir mağlubiyet aldığına dair haberler çıkmıştı.⁶⁷ Bunun üzerine Afganistan'a doğru ilerleyen Enver Paşa ve ordusu burada Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Fahri Paşa tarafından durdurulmuştu.⁶⁸ *Le Populaire*'de çıkan bir haberde Enver Paşa'nın kendisini Halife ve Türkistan ile Transkafkasya'nın Emiri olarak ilan ettiği yazılmıştı.⁶⁹

Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922 tarihinde, saat 22.30 sularında, Tiflis'te, kaldığı otele doğru ilerlediği sırada Çeka binasının civarında bulunan Jovkodovfski sokağında duran bir otomobilden çıkan grubun silahlı saldırıyla katledilmişti. Fransız gazeteleri bu haberi 27 Temmuz 1922 tarihinde verebilmişler ve bu haberlerde Enver Paşa'nın da yer yer adı geçmiş; Cemal Paşa'nın Enver ve Talat Paşalar ile Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı boyunca idare eden liderler olarak betimlemişti.⁷⁰ Buna ek olarak, örneğin *Le Populaire*, liderlerden Talat ve Cemal Paşaların öldürüldüğü, kendisini Türkistan Emiri ilan eden Enver Paşa'nın ise bu sayede hayatta kalmaya devam ettiğini yazmıştı.⁷¹ *Le Temps*, Cemal Paşa'yı öldürenlerin Ermeniler değil Çeka Bolşevikleri olduğu iddiasında bulunmuştu. Buna gerekçe olarak, Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'yı uzlaştırarak Sovyet etkisine karşı mücadeleye yönlendirme çabasında olmasını göstermişti.⁷² Cemal Paşa'nın 21 Temmuz 1922 tarihinde saat 22.30 civarında Batum'daki Türk Temsilciliğinden ayrıldığı sırada, Rus Çeka binasının on metre yakınında bulunan Jovkodovfski Sokağında bir araçtan çıkan yaklaşık on kişilik grubun silahlı saldırısına uğradığı ve yanındaki iki yaveriyle birlikte orada hayatını kaybettiği bilinmektedir. Bunun haricinde suikastla ilgili üç iddia ortaya konmaktadır. Bunlardan birincisi Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın arasını düzeltmeye çalışması yahut Enver Paşa'nın Sovyetlere karşı Türkistan'da silahlı mücadeleye girişmesinden ötürü Rusların öldürmüş olabileceğidir. İkinci iddia, Cemal Paşa'nın Sovyetlerin desteğiyle Afganistan'daki İngiliz nüfuzunu azaltma peşinde olmasından dolayı İngilizlerin öldürttüğüdür. Üçüncü iddia ise Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmüş olabileceğidir.⁷³ Ancak bugüne kadar yapılan akademik çalışmalarda Cemal Paşa suikastının faillerine ilişkin somut bir

67 “Une Défaite d’Enver Pacha”, *Le Figaro*, 16 Temmuz 1922, s. 3; “Enver Pacha aurait Echoue”, *Le Petit Parisien*, 16 Temmuz 1922, s. 3; “Enver Pacha Battu par l’Armee Rouge”, *L’Humanité*, 16 Temmuz 1922, s. 3.

68 “Les Troupes d’Enver Pacha Arretent Fahri Pacha”, *Le Populaire*, 16 Temmuz 1922, s. 3.

69 “Enver Pacha s’est Proclame Emir”, *Le Populaire*, 26 Temmuz 1922, s. 3.

70 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Kırışman, “Enver, Talat ve Cemal Paşaların Öldürülmelerinin Fransız Basınına Yansımaları”, *Tarih ve Günce*, S. 9, Yaz 2021, s. 475-510.

71 “Djermal Pacha et Ses Deux Aides de Camp Assassines à Tiflis”, *Le Populaire*, 27 Temmuz 1922, s. 1.

72 “L’Assassinat de Djermal Pacha”, *Le Temps*, 29 Temmuz 1922, s. 2.

73 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. 387-393.

bilgi yer almamaktadır. Bunda suikastın faillerinin yakalanamamış olmasının etkisi büyüktür.

Le Figaro Bakü kaynaklı bir haberde, Buhara Devrimci Birlikleri'nin lideri Enver Paşa'nın Bolşevik ordusuyla girdiği savaşta yaralandığını ancak hafif yaralı olarak kurtulduğunu öne sürmüştü.⁷⁴ *Journal des Debats*'nın Kabil'den edindiği bilgilere göre, Kara-Djadou ve Hor'daki halkların Taşkent'teki yenilgi üzerine Enver Paşa'ya karşı ayaklanmışlardı. Enver Paşa ayaklanmacıları bastırmak için birlikler göndermişti. Gazeteye göre Enver Paşa bu çatışmada yaralanmıştı.⁷⁵

Le Figaro'da S. Alexinsky isimli bir yazar Enver Paşa'yla ilgili bir makale yayınlamıştı. Yazının başlığı Fransızca haliyle oldukça retorik görünen “*L'Envers d'Enver*”, yani “*Enver'in Öbür Yüzü*” idi.⁷⁶ 1920 yılının Eylül ayında Doğu Halkları Kongresi'nde kendini Bolşevik yanlısı olarak gösteren Enver Paşa, kongrede Fas, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Arabistan ve Kürdistan'ın delegesi olarak ortaya çıkmıştı. Bolşevikler de ona Kafkasya'da ve Rusya Asya'sındaki Müslümanlar arasında propaganda yapma özgürlüğünü vermişti. Enver Paşa, 1921 yılında ise Bolşeviklerle anlaşarak Pan-İslamist düşüncelerini benimsemeyen ve sadece Türk millî davasıyla ilgilenmeyi tercih eden Mustafa Kemal ile çatıştı. Hatta Türkiye-Gürcistan sınırı civarında bulunan Acara'da ayaklanma başlatmaya çalışarak Batum'da İslam için yeni bir askerî harekât merkezi oluşturmaya çalıştı. Bu girişimi başarısız olan Enver Paşa sınırsız enerjisini ve büyük hırslarını daha iyi kullanmayı umduğu Türkistan'a gitmek durumunda kaldı. Enver Paşa'nın gittiği Türkistan'da neler yaşadığını bilmediklerini söyleyen yazar, onun 19 Mayıs 1921 tarihinde Sovyetlere yönelik ultimatomeni dile getirmişti: “*Buhara, Hive ve Türkistan halkının sarsılmaz iradesini Cumhuriyet Halk Komiserleri Konseyi'ne iletmekle sorumluyum: Rusya Sovyetler Cumhuriyeti bu ülkelerin bağımsızlığını tanımak durumundadır.*” Enver Paşa bu üç ülkenin Birleşik Halklar Konseyi adına, iki hafta içinde bu topraklardan yabancı orduların tahliyesini ve Sovyetlerin tüm idari organlardan tasfiyesini istemişti. Son olarak Sovyetlerin Savaş Komiseri Lev Troçki'den ve Sovyet Orduları Komutanı Lev Kamenev'den Müslüman halk ordularıyla bir savaşa girmemeleri adına Buhara, Hive ve Türkistan'dan derhal çekilmelerini talep etmişti. Enver Paşa, zalim komiserlerin boyunduruğu altında acı çeken Müslümanların iradesinin yerine gelmemesi durumunda, Müslümanların topraklarını yabancı yöneticilerden

74 “Les Révolutionnaires de Bakou Battus par les Bolchevistes”, *Le Figaro*, 30 Temmuz 1922, s. 3.

75 “Les Opérations d'Enver Pacha en Afghanistan”, *Journal des Debats*, 30 Temmuz 1922, s. 6; “Les Opérations d'Enver Pacha en Afghanistan”, *Le Radical*, 30 Temmuz 1922, s. 1.

76 S. Alexinsky, “L'Envers d'Enver”, *Le Figaro*, 7 Ağustos 1922, s. 4.

kurtarmak için silaha sarılacağını ilan etmişti. Yazar, Kızıl Ordu'nun iki üç haftadır Türkistan'daki isyancılarla savaş halinde olduğunu, Enver Paşa'nın petrolün başkenti olan Bakü'yü ele geçirmeyi hedeflemiş olabileceğini yazmıştı.⁷⁷

Le Matin'in Moskova'dan edindiği bilgilere dayandırılan bir haberde Enver Paşa ve maiyetindeki 60.000 kişilik ordunun Bolşeviklerle savaştığı, Hazar Denizi'nden Mangışlak yarımadasına geçtiğini, Novo-Alexandrovskiy'i bombaladığını ve Novo Petrovsk'u işgal ettiğini öne sürmüştü. Buna ek olarak, gazete ilginç bir iddiada daha bulunmuştu. Batıya doğru yürüyüşe geçtiği söylenen Enver Paşa, İran sınırında Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü. Birbirlerine her zaman rakip olduğu ve husumet beslediği söylenen bu iki liderin anlaşmaya vardıkları iddia edilmişti. Hatta Kemalistlerin Enver Paşa'nın ilerleyişine karşı çıkılmamasına ve hatta Enver Paşa'nın başarısız olması halinde kendisine sığınma hakkı verilmesine karar verdikleri yazılmıştı.⁷⁸

Le Temps'un Akşam gazetesinden alıntılanmış bir haberde Enver Paşa'nın serüveninden ve bu serüvene ilişkin ilginç detaylardan bahsedilmişti. Küçük Asya'da Sakarya Savaşı yaşanırken, Enver Paşa Batum'a gelmiş ve kendisini Kemalist kadroya kabul ettirmeye çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştı. Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun Anadolu'ya doğru çekildiğini öğrendiğinde, ülkenin kaderini eline almanın zamanının geldiğini düşünmüştü. Taraftarlarını Batum'da olağanüstü bir kongreye çağırmıştı. O esnada Enver Paşa'nın planlarını boşa çıkartan Kemalist zafer haberi kendisine ulaşmıştı. Böyle olunca Orta Asya'daki bir arkadaşının teklifini kabul ederek Taşkent'e gitmişti. Türkistan'ın başkentine vardığında Türkmen liderlerle ve Kafkasya seferi sırasında Ruslar tarafından yakalanan ve Bolşevik birliklerin başında bulunan birçok Türk subayla temasa geçmişti. Daha sonra Taşkent'ten ayrılarak, Buhara sınırında bulunan Lakay aşiretinin lideri İbrahim'in yanına gitmişti. Hem İbrahim'le hem de Alişan adında bir başka aşiret lideriyle ittifak kurmuştu. Ruslara karşı büyük bir isyan başlatma konusunda hem fikir olan aşiret reisleri Enver komutasında birleşmeye karar vermişler ve Ruslara saldırmışlardı. Bununla birlikte Türkistan'da iç savaş ortaya çıkmış, Ruslar önemli sayıda kuvveti bu bölgeye göndermişti. Mücadelenin en başında Enver Paşa'nın kazandığı başarılar bundan ibaretti. Sonradan hazırlıklarını tamamlayan Ruslar bu maceracılara karşı sistematik bir taarruza girişmişti. Enver Paşa Buhara'dan ayrılırken ona ülkenin Cumhurbaşkanı ve Harbiye Nazırı eşlik etmişti. Ancak birliklerinin Ruslar tarafından iyice sıkıştırıldığını gördüklerinde, Enver Paşa ile Buhara Emiri arasında tartışma çıkmıştı. Hatta Enver Paşa'nın bazı arkadaşları Afganistan'a kaçmıştı. Kendisi

77 S. Alexinsky, "L'Envers d'Enver", *Le Figaro*, 7 Ağustos 1922, s. 4.

78 "Enver Pacha Oppose aux Bolcheviks une Armée de 60.000 Hommes", *Le Matin*, 9 Ağustos 1922, s. 3.

Almanya'ya gitmeye karar verdiyse de, Rus saldırıları devam etmiş ve kendisine sadık birkaç yüz adamla birlikte her taraftan kuşatılmıştı. En sonunda, umutsuzluk içinde at sırtında düşman hatlarına koşmuş ve mitralyöz atışıyla vurulmuştu. Onu takip eden bir grup asker de yanına düşmüştü. İlk etapta, sıradan askeri üniforması giyen Enver Paşa'nın cesedi tespit edilememişti. Ceset dört gün boyunca savaş alanında kaderine terk edilmişti. Ruslar, daha sonradan savaştıkları isyancıların bizzat sabık Osmanlı Başkomutanı tarafından yönetildiğini öğrenmişlerdi.⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında yaşanan çatışmanın kısa bir özetinin yer aldığı bu haber, Enver Paşa'nın hazin sonunu da detaylandırmış ve belki de Fransız basınında konuyla ilgili olabildiğince doğru bilgilerin verildiği ender yazılardan birini oluşturmuştur. Yukarıda da değindiğimiz üzere Enver Paşa Basmacılar katılarak 14 Şubat 1922'de Duşenbe'yi ele geçirmişti. Duşenbe'de elde edilen başarıları üzerine Afganistan'ın Maksudi kabilesine mensup dört subay ve 147 asker, Afganistan Emiri Emanullah Han'ın gönderdiği 30 kadar asker Enver Paşa'nın birliklerine katılmıştı. Enver Paşa bir sonraki aşama olarak Duşenbe ile Baysın hattındaki Rus birliklerini püskürtmeyi hedeflemiş; bu uğurda 19 Mayıs 1922'de Kızıl Orduların Hive, Buhara ve Türkistan'dan çekilmesi için Sovyet Hükümetine ültimatom vermişti. Bunun üzerine Sovyetler 15 Haziran 1922'de karşı tarafa geçerek Duşenbe'yi ele geçirdiler. Kızıl Ordu 4 Ağustos 1922'de Enver Paşa'nın bulunduğu Abiderya köyüne baskın tertip ettiler. Yanındaki 25 kadar atlı ile Çegan Tepesine doğru hareket eden Enver Paşa, Rus süvarisi tarafından vurularak hayatını kaybetmişti.⁸⁰

Sonuç

Fransız kamuoyunda, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki gerilim, 20 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Anlaşması'na kadar bir anlaşmazlıktan çok iş birliği şeklinde yorumlanmıştır. Fransız siyaset kulislerinde Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa'nın ortak hareket ettikleri, Ankara ile Moskova arasındaki diyalogu bizzat Enver Paşa'nın kurduğu öne sürüldüğü gözlemlenmiştir. Bunun yanında, iş birliği içinde olduğu iddia edilen bu iki önemli şahsiyetin Alman yanlısı oldukları düşüncesinin benimsendiği görülmüştür. Bu fikirlerin Fransız kamuoyunda vücut bulmasının iki sebebi olabilir: Bunlardan birincisi Fransa ile Ankara hükümeti arasında Antep ve çevresinde yaşanan savaştır. Fransa Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'yle karşıt safalarda yer almış ve bu karşıtlık Millî Mücadele döneminde Ankara Hükümeti ile Antep ve çevresinde devam etmiştir. İki savaşa Fransa Osmanlı Devleti ve Ankara Hükümeti olmak

79 "La Mort d'Enver Pacha", *Le Temps*, 29 Aralık 1922, s. 2.

80 Murat Bardakçı, *Enver...*, s. 344-369.

üzere karşısında iki farklı erk görmüştü. Dolayısıyla Fransızların bir süreliğine Enver Paşa yönetimiyle Mustafa Kemal Paşa'nın başında olduğu Ankara Hükümeti'nin arasındaki ilişkisizliği süzemediği anlaşılmaktadır. Bir diğer sebep ise Fransız kamuoyunun Ankara Anlaşması imzalanana dek Millî Mücadele Hareketine yeteri kadar ilgi göstermemiş olmasıdır. Fransa her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkmış olsa da ülkede hemen her alanda büyük bir yıkım meydana gelmişti. Ayrıca Versay Antlaşması uyarınca Almanlardan gelmesi gereken savaş tazminatı konusunda da ciddi problemler yaşanmaktaydı. Dolayısıyla Fransız kamuoyundaki ilgisizliğin sebebinin Fransızların kendi gündemlerine odaklanmış olmalarında arayabiliriz.

Yine Ankara Anlaşması'na kadarki dönemde basının da Fransız siyasetçilerinin düşüncelerine eşlik ettiği görülmektedir. Hatta bazı köşe yazarları Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki iş birliğinin Almanya ve Rusya tarafından organize edildiğini ve bu organizasyonun Fransızları başta Kuzey Afrika olmak üzere Müslüman coğrafyalarda zora sokmak için kullanıldığını öne sürdükleri gözlemlenmiştir. Ayrıca birbirinden farklı siyasi eğilimlere sahip gazetelerden faydalandığımız bu çalışmada, gazetelerin, siyasi eğilimleri ne olursa olsun, araştırma konumuza aynı bakış açısıyla yaklaştıkları tespit edilmiştir.

Fransız kamuoyunun Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki gerilime tam olarak vakıf olmaya başlaması, Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk zaferiyle sonuçlanması üzerine Franklin Bouillon'un Ankara'yı ziyaret etmesiyle mümkün olduğu görülmektedir. Nitekim bu ziyaretin sonunda imza edilen Ankara Anlaşması'ndan sonra, Fransızlar Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadeleye büyük ilgi göstermeye başlamışlar ve Ankara'ya devamlı surette gazeteci göndermişlerdir. Ancak ziyaret sonrasında çıkan kimi haberlerde dahi konuyla ilgili gerçek dışı bilgi ve iddiaların zaman zaman Fransız kamuoyunda yer almaya devam ettiği gerçegi dikkat çekicidir. Bunda, dönemin haberleşme şartlarının kısıtlılığı ve belki de Fransızların yurtdışındaki haber kaynaklarının dezenformasyona uğramış olabileceği düşünülebilir. Fransız gazetelerinin Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasında yaşanan gerilime dair verdiği haberlerin satır aralarında çoğunlukla Sovyetlerin geçtiği görülmektedir. Bu durum aslında Fransızların bu iki önemli şahsiyet arasında ve Millî Mücadele sürecinde Rusların rolünü anlama ve bununla ilgili kamuoyu oluşturma çabası olarak da değerlendirilebilir. Zira Fransızlar Millî Mücadelenin başarıya ulaşması halinde Sovyetlerle Ankara Hükümeti arasında kurulmuş olması muhtemel ilişkilerin gerisinde kalmak istemeyecekti. Tüm bu düşünceler bir araya geldiğinde, Fransız basınının Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki ilişkiye gösterdiği ilginin Fransız devlet kademelerinde soru işaretlerine yol açtığı

ve bu sayede Ankara Hükümeti'yle diyalog kurma konusunda itici güç olduğu fikri ortaya konabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Documents Diplomatiques Français.

Journal Officiel de la République Française (Débats Parlementaires - Chambre des Députés).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (30.18.1.1.2.38.18.)

2. Araştırma Eserler

Arslan, Emir Şekip, *Sürgünde Üç Ölüm: Enver, Talat ve Cemal Paşa*, Truva Yayınları, İstanbul, 2020.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Hatıraları, Der: Hulusi Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.

Aydoğan, Erdal, Özkan, Asaf, "Erzurum Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 1, 2011, s. 315-338.

Babacan, Hasan, *Mehmed Talat Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Bardakçı, Murat, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 3, K. 4, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Bitmeyen Savaşta Kut'ül Amare: Halil Paşa'nın Hatıratı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2016.

Çolak, Mustafa, *Komitenin Kahramanı: Enver Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara, 1975.

Karaman, Sami Sabit, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İzmit Selüloz Yayınevi, 1949.

Kırışman, Mustafa, "Enver, Talat ve Cemal Paşaların Öldürülmelerinin Fransız Basınına Yansımaları", *Tarih ve Günce*, S. 9, Yaz 2021, s. 475-510.

- Kiazim, Omer, *L'Aventure K maliste*, L'Edition Universelle, Paris, 1921.
- Selçuk, Fatih, *Dengeler Değişirken – Milli Mücadele 'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2022.
- Sonyel, Salahi, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal – Enver  atışması”, *Belleten*, C. 54, S. 209, 1990, s. 381-402.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- Taş, Fahri, “Mondros Mütarekesi Sonrasında Anadolu'nun Görünümü”, *ATAM Dergisi*, C. 8, S. 39, 1997, s. 725-757.
- Toprak, Zafer, “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komiterni – İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)”, *Toplumsal Tarih*, S.43, Temmuz 1997, s. 6-13.
- Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.
- Yamauchi, Masayuki, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ziya şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl  ld ?*, C. 3, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2018.

3. Süreli Yayınlar

Journal des Debats
L'Action Française
Excelsior
Le Figaro
Le Gaulois
Le Journal
Le Matin
Le Petit Journal
Le Petit Parisien
Le Populaire
Le Radical
Le Temps
L'Humanite

